

ELŐSZÓ

A CZUCZOR–FOGARASI-SZÓTÁR HELYE A MAGYAR SZÓTÁRIRODALOMBAN

A fontosabb magyar szótárak a Czuczor–Fogarasi-szótár megjelenése előtt

Kisebb népek esetében a nyelv az egyik legfontosabb nemzetmegtartó erő. Így van ez a magyar nyelv esetében is. Ezért volt az elmúlt évszázadokban központi kérdés a magyar nyelv tanulmányozása, ápolása, védelme, rendszerének időről időre korszerű grammatikákban való leírása és építőelemeinek, a szavaknak szakszerű szótárakban való leltározása. Sajnálatos, hogy gazdagabb népek, szerencsésebb történetű országok többféle szótárban és gyakrabban tudták szavaikat felsorolni, mint a magyar.

A több mint 450 éves múltra visszatekintő magyar nyomtatott szótárirodalom hatalmas és kiemelkedő teljesítményekkel büszkélkedhet, azonban mind a mai napig jó néhány hiányossága is van.

A magyar nyomtatott szótárirodalom a 16. században három kiemelkedő alkotással indul.

Az első magyar nyomtatott szótárt PESTI GÁBOR jelentette meg 1538-ban Bécsben. Ez hat nyelvet (latin, olasz, francia, cseh, magyar és német) feldolgozó fogalomköri szótár.

A polihisztor VERANCSICS FAUSTUS a latin szavak szerint ábécébe rendezett 5 nyelvű (latin, olasz, német, horvát, magyar), mintegy 4500 címszót tartalmazó szótárát Velencében nyomtatta ki 1595-ben. A szótár érdekessége, hogy függelékében 400 szópárt közöl, melyek alakja a horvát és a magyar nyelvben hasonló, így ez az első magyar kezdeményezés egy etimológiai szótár létrehozására.

BARANYI DECSI JÁNOS 1598-ban bocsátotta közre Rotterdami Erasmus nyomán kisalakú, 5000 közmondást latinul, görögül és magyarul tartalmazó szótárát. Ebben ilyen örök igazságokat találunk: *Ott keresed az ellenséget, ahol nincs; Az aranyon nem fog a rozsdá.*

Mai értelemben vett kétnyelvű szótár szerkesztését először a biblia- és zsoltárfordító SZENCZI MOLNÁR ALBERT végezte el, és a kötetet 1604-ben bocsátotta közre. A szerző művét II. Rudolf császárnak ajánlotta, akinek személyesen mutatta be Prágában. Rudolf 30 arannyal hálálta meg a dedikációt. A szótár latin–magyar és magyar–latin részből áll. A magyar–latin rész összeállítása volt a nehezebb feladat, hiszen az

ideig nem leltározták és sorolták fel ábécérendben a magyar szavakat. Mutatja a szótárszerkesztő gondját, hogy a 450 oldalas szótár erősen aszimmetrikus, a latin–magyar rész kétszer akkora terjedelmű, mint a magyar–latin rész. A mű két felújítással (PÁPAI PÁRIZ FERENC 1708, BOD PÉTER 1767) több mint 250 évig használatos volt Magyarországon a latin nyelv oktatása során.

A 18. században jelent meg első egynyelvű szótárunk, BARÓTI SZABÓ DÁVIDnak a nyelvújítás szellemi áramlatában született **Kisded szótára**. Első kiadása 1784-ben, a második pedig 1792-ben hagyta el a nyomdát. A szótár az értelmező szótárak őse, hiszen egy-egy szó szinonimáit felsorolva, tulajdonképpen a rokon szavakkal magyarázza, értelmezi az eredeti szót.

A Magyar Tudományos Akadémia nem sokkal megalakulása után, 1830-tól legfontosabb feladatának tartotta a magyar nyelv ápolását, korszerű nyelvtanok és szótárak elkészítését. Így készülhetett el 1832-ben a vékony első magyar helyesírási szótár és látott napvilágot **Magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai** címmel. Ekkor a latin nyelv mellett a magyar kultúrában már igen jelentős szerepet játszott a német nyelv. Így néhány előzmény után ugyancsak az Akadémia bocsátotta közre 1835-ben a **Német–magyar zsebszótárt** és 1838-ban a **Magyar–német zsebszótárt**. Más nyelvek nagyobb gyűjteményes kétnyelvű szótárai kisebb előzmények után a 19. század második felére készültek el (angol 1860, francia 1865, olasz 1884).

Jelentős állomás egynyelvű szótáraink kiadásának történetében az 1838-ban napvilágot látott **Magyar tájszótár**. A szótár „kalákában készült”, a gyűjtőknek az ország más-más vidékeiről beküldött szavait szerkesztették egybe, a szerkesztésnél ott bábáskodott VÖRÖSMARTY MIHÁLY is. Maga CZUCZOR GERGELY is mintegy két tucat tájszót javasolt a szótárba.

A nép és a népnyelv felé fordulás eredményeképpen a 19. században több közmondásszótár is napvilágot látott. Ezek közül a legnevezetesebbek DUGONICS ANDRÁS **Magyar példabeszédek és jeles mondások** gyűjteménye, amely 1820-ban jelent meg, és ERDÉLYI JÁNOS **Magyar közmondások könyve** 1851-ből.

A 19. század második fele máig is kézikönyvként forgatott három kiemelkedő egynyelvű szótárral gazdagította a magyar szótáriródmalmot.

A Czuczor–Fogarasi-szótár

A magyar nyelv első, tudományos igényű leltározását CZUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS végezte el hatkötetes, 122 000 címszót tartalmazó, **A magyar nyelv szótára** című értelmező szótárában. O. NAGY GÁBOR, aki behatóan foglalkozott a szótártipológiával, leszögezi, hogy a szótárak jellemzése, osztályozása csak egy többdimenziós tulajdon-ságrendszerben valósítható meg. Az ő szempontjait is figyelembe véve az alábbi módon határozhatjuk meg a szótár főbb jellemzőit:

A Czuczor–Fogarasi-szótár:

1. *magyar,*
2. *egynyelvű,*
3. *nagy,*
4. *értelmező szótár,*
5. *amely a 19. századi köznyelv,*
6. *valamint részben a tájnyelv szavait leltározza, magyarázza,*
7. *felsorolja és gyakran magyarázza egy-egy szó tipikus szókapcsolatait,*
8. *szólásokat, közmondásokat sorol fel,*
9. *a szavak egy részét idegen nyelvű szavakkal hasonlítja,*
10. *és etimológiai magyarázatokkal látja el,*
11. *ezen túl felsorolja a magyar településneveket eredetmagyarázatokkal.*

A jellemzés nem lenne teljes, ha nem tennénk hozzá, hogy a Czuczor–Fogarasi-szótár az **Erdélyi magyar szótörténeti tár** mellett mind a mai napig a magyar nyelv legnagyobb befejezett szóleltára.

Fontosabb magyar szótárak a Czuczor–Fogarasi-szótár megjelenését követően

A magyar nyelv szavainak **Nyelvtörténeti szótárát** SZARVAS GÁBOR és SIMONYI ZSIGMOND bocsátotta közre 1890 és 1893 között három kötetben. A szótár sokak számára csalódás volt, dilettantizmussal, pontatlanságokkal vádolták a szerzőpárost. BALLAGI ALADÁR **Régi magyar nyelvünk és a nyelvtörténeti szótár** címmel egy vastag könyvet adott közre a mű hibáiról.

A szavak történetének vizsgálata és a köznyelv szavainak szinkron értelmezése mellett a nép nyelvének tanulmányozása, vizsgálata is előtérbe került a 19. század második felében. Az 1838-ban megjelent tájszótár után SZINNYEI JÓZSEF vállalkozott a tájszavak újbóli szótározására, és adta közre gyűjtését két kötetben **Magyar tájszótár** címmel 1893-ban és 1901-ben. Ezt a szótárt 2002-ben Budapesten reprintben is kiadták, és nagy népszerűségnek örvend. A reprint kiadás azért is volt célszerű, mert a Tudományos Akadémia által 1950-ben elkezdett **Új magyar tájszótár** kiadása igen vontatottan és lassan haladt, 2010 decemberében jelent meg az ötödik, záró kötet, a mintegy 50 évi munkálattal lezárva.

Az **Erdélyi magyar szótörténeti tár** a tájszótár és a történeti szótár sajátos, együttes megvalósulása. A legnagyobb magyar szótár. Kolozsváron kezdte a szerkesztését SZABÓ T. ATTILA. Első kötete 1975-ben jelent meg, 39 évvel később, 2014-ben hagyta el a nyomdát az utolsó, a 14. kötet.

A 20. század első felében a magyar szótáriródalom elmaradt a nemzetközi színvonaltól, ami a vesztes I. világháborút követő tragédiának és az igen nehéz gazdasági helyzetnek köszönhető. Alig születik a kor nemzetközi tudományos színvonalán álló, nagyobb szótár.

Fájdalmas, hogy GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS szakszerű **Magyar etimológiai szótár**ának munkálatai igen elhúzódtak, hiszen 1914-től 1944-ig tartottak, és csak füzetekben tudták megjelentetni. A 17. füzetrel, a „g” betű közepén a munkálattal örökre abbamaradt. A magyar szavak etimológiájának szótárba foglalása a központositott, pártállami időkre esik. BENKŐ LORÁND vezetésével az igen nagy szakértelemmel rendelkező lelkes szerkesztőcsapat három nagy kötetben és egy mutató kötetrel 1967 és 1984 között jelentette meg **A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárát**. A szótár napjainkra teljesen elfogyott, antikváriumokban, ha néha felbukkan, csillagászati áron adják el, a nagyközönség ZAICZ GÁBOR **Etimológiai szótár**ából tájékozódhat a szavak eredéről.

A II. világháborút követően a magyar szótáriródalom világszínvonalon három kiemelkedő egyéniség képviselte: ORSZÁGH LÁSZLÓ, O. NAGY GÁBOR és KISS LAJOS.

ORSZÁGH LÁSZLÓ kiválóan ismerte az angol nyelvet és az angol szótáriródalom. Ezért alkothatta meg több kisebb szótár közrebecsátása után az 1960-as évek elején angol–magyar és magyar–angol nagyszótárait. Ezek több mint 100 000 címszót tartalmaznak, mintegy 1500 oldalon. ORSZÁGH LÁSZLÓ szótárjai kiindulásul szolgáltak a ma-

gyar–német, magyar–francia, magyar–olasz, magyar–orosz szótárak és szótárpárjaik kiadásához.

Sajátosan fékezte a magyar szótáriródalom fejlődését, hogy Magyarországon szótárt csak a monopolhelyzetben lévő Akadémiai Kiadó jelentethetett meg. A piaci viszonyok nem kényszerítették ezt a nagy kiadót arra, hogy az egyszer már elkészített szótárakat folyamatosan korszerűsítse, felújítsa. Ennek negatív hatása ma is érződik még a magyar szótárhasználók szokásaiban. Tévesen úgy gondolják, hogy a nyelv változatlan, és egy szótárt több évtizeden keresztül lehet megbízhatóan használni, új szótárra nincs szükség.

ORSZÁGH LÁSZLÓ nemcsak az angol–magyar nagyszótáraknak volt főszerkesztője, hanem a hétkötetes **A magyar nyelv értelmező szótára** munkálatait is irányította. Az 1959 és 1962 között megjelent szótár 58 000 címszót tartalmaz. Értelmezi a szavakat, és használatukat a magyar irodalom klasszikusaitól vett példamondatokkal szemlélteti. Sajnálatos módon e magas színvonalú szótár sem mentesülhetett az aktuális politika befolyása alól. Elegendő megnéznünk a „polgár” vagy a „jótékonykodik” szavak értelmezését. E hétkötetes szótárnak 1974-ben megjelent az egykötetes, kicsinyített változata is, már példamondatok nélkül, **Magyar értelmező kéziszótár** címmel. Ez 68 000 címszót tartalmaz. A magyar szótárkiadás nehézségeire és sajátos helyzetére mutat rá, hogy 1974-től 2003-ig az Akadémiai Kiadó változatlan formában adta ki. Felújítása 2003-ban fejeződött be PUSZTAI FERENC vezetésével. EÖRY VILMA főszerkesztésével látott napvilágot a TINTA Könyvkiadóban az **Értelmező szótár+** kétkötetes kiadvány, amely egyesbeszerkesztve több, különböző típusú szótár anyagát közli.

A szóláskutatás, a közmondások különféle szótárakban való közreadása minden korban hálás és divatos nyelvészeti feladat volt. Azonban a frazeológiának csak kevesen igazi szakértői. Az 1950-es évektől O. NAGY GÁBOR munkásságával a magyar frazeológiai kutatás felgyorsult. Az elméletileg igen képzett kutató a **Magyar szólások és közmondások szótára** című majdnem 900 oldalas munkájában 1966-ban 18 000 szólást ad közre és magyarázza őket. Még ma is az egyik legnépszerűbb magyar szótár. Az alapfokú oktatástól kezdve az anyanyelvi nevelés egyik széles körben használt könyve. Majdnem minden magyar családban megtalálható. Sajnálatos módon O. NAGY GÁBOR tragikus körülmények között 1974-ben elhunyt. Halálával a magyar frazeológiai kutatásokban 30 éves szünet következett be. A TINTA Könyvkiadó 2003-ban két, közel 1000 oldalas szólásszótárt jelentetett meg. BÁRDOSI VILMOS **Magyar szólástára** fogalomkörök

szerint is csoportosítja a közmondásokat, szólásokat. FORGÁCS TAMÁS **Magyar szólások és közmondások szótárában** pedig igen újszerű módon a szótár minden frazeologizmusát az 1990-es évekből vett magyar sajtónyelvi példákkal szemlélteti. Ugyancsak a TINTA Könyvkiadó jelentette meg T. LITOVKINA ANNA a **Magyar közmondások nagyszótára** című gyűjteményét.

Igazi üde színfoltként hat a magyar szólásszótárak irodalmában PACZOLAY GYULA munkássága, aki a soknyelvű szólásszótárak szerkesztőjeként vívott ki rangot magának.

Magyar szinonimaszótárt az angol Roget tezaurusza mintájára PÓRA FERENC szerkesztett és adott ki 1907-ben és 1913-ban. Szótára fogalomkörökbe sorolva adja meg a rokon értelmű szavakat. O. NAGY GÁBOR a szólások mellett a szinonimitás problematikájával is behatóan foglalkozott. Halála meggátolta, hogy az elkezdett **Magyar szinonimaszótárt** befejezze, ez a munka RUZSICZKY ÉVÁRA várt. A nagy elméleti háttérrel, szakszerűen elkészített és 1976-ban megjelent szótárban a nagyközönség azonban csalódott. A szerkesztők túl szűkre vették a szinonima fogalmát, így a közönség nem tartotta elegendően gazdagnak az évtizedekig várt szótárt. A magyar szinonimaszótárak irodalmában áttörést jelentett a TINTA Könyvkiadó szótárszerkesztőségében KISS GÁBOR főszerkesztő irányításával készült **Magyar szókinccsár – Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára** megjelenése 1998-ban. KISS GÁBOR tágan értelmezi a szinonima fogalmát, szótárát „kínálati szótárnak” tartja, amely használójának a rokon értelmű szavak hosszú sorát kínálja fel. Felsorol frazeológiai elemeket is a rokon értelmű szavak után, és ellentéteket is közöl. Egyetlen szótár, amely a magyarországi könyvek eladási sikerlistáján első helyen szerepelt. Tizenöt év alatt tizenegy kiadást ért meg.

KISS LAJOS egymaga készítette el a **Földrajzi nevek etimológiai szótárát**. A szótár először 1980-ban jelent meg, majd kibővítve két kötetben 1988-ban. Több mint 13 000 földrajzi névnek adja meg az etimológiáját. KISS LAJOS nagy tudású szlavista volt. Átdolgozta és felújította HADROVICS LÁSZLÓ és GÁLDI LÁSZLÓ először 1959-ben megjelent **Orosz–magyar nagyszótárát**. Sajnos a kiadást elsodorta az 1989–1990-es rendszerváltás, könyv alakban a mai napig nem jelent meg, csak CD formában létezik a szótár elektronikus változata.

A magyar lexikográfia egyik hiánya szűnt meg, amikor 2012-ben, jelentős magyar nyelvi előzmények nélkül megjelent a **Magyar ellentétszótár**. Kiadója a TINTA Könyvkiadó, a szótár főszerkesztője TEMESI VIOLA.

A nyelv folyton-folyvást változik, ezt a változást követi a szókinccs módosulása – szavak kopnak ki a nyelvből és új szavak születnek nap mint nap. 2012-ben a TINTA Könyvkiadó által megjelentetett **Régi szavak szótára** szókinccsünknek a kihalt, elfeledett és kiveszőben lévő szavait, szóalakjait és szójelentéseit magyarázza.

Nem szóltunk részletesen a magyar helyesírási szótárakról és az idegen szavakat felsoroló, magyarázó idegen szavak szótáiról. A helyesírási szótárak a tanítás népszerű és nélkülözhetetlen segédeszközei. Az idegen szavak szótárának nagy hagyományai vannak, az elmúlt 150 évben becslések szerint legalább 100-féle jelent meg. Ezek némelyikének szerkesztőjét vad nyelvűművelő szándék vezette, az idegen szavakat a nyelvből teljesen száműzni kívánta. Klasszikussá vált BAKOS FERENC először 1957-ben, akkor még FÁBIÁN PÁL társszerzőségével megjelent, azóta számos kiadást megért **Idegen szavak és kifejezések szótára**. Az idegen szavak szótárainak sorából kiemelkedik Tótfalusi István **Idegenszó-tár** című műve.

Természetesen a magyar szótáriróadalom sem nélkülöz néhány érdekességet, csemegét. Ilyen FÜREDI IGNÁCnak a 20. század elején kiadott rímshótára. Ugyanígy különleges a magyar számítógépes lexicográfia atyjának, PAPP FERENCnek a **Szówégmutató szótára**. Ez volt az első olyan magyar szótár, amelynek készítéséhez a szerkesztők számítógépet használtak. De említhetnénk a nagy magyar költőnek, Petőfi Sándornak az alkotásait feldolgozó négykötetes írói szótárt, amely 1973 és 1987 között jelent meg.

Kétségtelen, hogy a piacgazdaság hozott kedvező változást a magyar szótárpiacon és a magyar szótárkiadásban. Bizonyos mértékben az 1990 után alakult új kiadók versenyhelyzetet hoztak létre. Ma már nem mondhatja el az Akadémiai Kiadó, hogy monopolhelyzetben van. A szegedi Grimm Kiadó színvonalas, magyar, német, francia, spanyol kétnyelvű középszótárai komoly versenyhelyzetet teremtettek a magyar piacon. Ugyanígy a budapesti TINTA Könyvkiadó magas szakmai igényességgel elkészített, népszerű egynyelvű szótáraival – **Magyar szókinccstár, Magyar szólástár, Etimológiai szótár, Idegenszó-tár** – szintén lépéskényszerbe hozott több kiadót.

Örvendetesen sajátos színt képvisel a magyar szótárkiadásban az elektronikus szótárkiadás területén az Arcanum Adatbázis Kft. Az elmúlt néhány évben számtalan régebbi szótárt adott ki korszerű formában, nem szólva arról, hogy a gépesített szótárakban a keresés magasabb szinten lehetséges, mint a papíralapú gyűjteményekben, ahol csak az ábécébe sorolt címszavak szerint haladhatunk. Arcanum-

termékek többek között: FINÁLY HENRIK **Latin–magyar szótára** 1896-ból, CZUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS hatkötetes **A magyar nyelv szótára** 1872-ből, 3 magyar 19. századi szólásszótár együttes kiadása, és nem utolsósorban az 1959–1962 között megjelent hétkötetes **A magyar nyelv értelmező szótára**. Ezek a szótárak nemcsak a felhasználók szempontjából hasznosak, hanem inspirálólólag hatnak újszerűségükkel korunk szótárszerkesztőire is.

Ugyancsak eredménynek lehet elkönyvelni, hogy több évtizedes szünet után, 2000-ben feltámadt a tetszhalálból az MTA Szótári Munkabizottsága. Első elnöke KISS LAJOS volt. A Munkabizottság lendületesen fogott munkához, küzd a szótárkultúra felemeléséért, és felhívja a vásárlók figyelmét az áruházakban kapható silány szótárak minőségére. A Szótári Munkabizottság tevékenységének kézzelfogható eredménye a 2004-ben publikált **A magyar szótáriródom bibliográfiája** című kiadvány, amely 753 tételt tartalmaz. Ez a bibliográfia szerves folytatása SÁGI ISTVÁN 1929-ben megjelent bibliográfiájának, amely a kezdetektől megjelenéséig 479 szótár leírását adja közre.

A Szótári Munkabizottság másik jelentős érdeme a *Kiváló Magyar Szótár díj* megalapítása volt 2006-ban. A díj a szakmailag igényes, korszerű szótárakat tünteti ki, mintegy kiváló áru jellel látja el. A versenyszabályzat szerint a Kiváló Magyar Szótár verseny célja, hogy a színvonalas magyar szótárakat elismerésben részesítse, ezzel közvetve támogassa a minőségi magyar szótárkiadást, és segítse a vásárlókat a szakszerű szótárak kiválasztásában. A kiadók az előző naptári évben kiadott szótárakat nevezhetik, ám a verseny első éveiben az előző öt évben kiadott szótárak is indulhattak. A Kiváló Magyar Szótár díjat 2007-ben 14, 2008-ban 4, 2010-ben és 2012-ben 5 szótár nyerte el.

A fenti eredmények mellett a következő gondok, hiányosságok találhatók a magyar szótáriródomban napjainkban.

A magyar szótáriródom legfájdalmasabb hiánya, hogy nem készült még el **A magyar nyelv nagyszótára**. (A Czuczor–Fogarasi-szótár címe: *A magyar nyelv szótára*!) Annak ellenére, hogy több mint 150 éve megszületett az akadémiai határozat a megalkotására, a munkálatok ma sem haladnak megfelelő gyorsasággal. A kezdeti lelkesedés létrehozott érdekes és hasznos segédanyagokat, például az úgynevezett **Czímzó-jegyzéket**. Ezt 1898-ban publikálták és az addig megjelent 7 nagyobb szótár címszavait fésülték egybe, 122 000 bejegyzést tartalmaz. A 19. század második felében és a 20. század elején 6 millió cédulányi példamondatot gyűjtöttek a szerkesztők. Ezek ma 1500 dobozban férnek el. A nagyszótári munkálatokba 1985-től számítógépeket

és nagy gépi szövegtörzseket is bevontak. Mindazonáltal a szótár sorsa ma sem megnyugtató. 2006-ban jelent meg az I. kötet, amely a bibliográfiát tartalmazza és a II. kötet is, amely az „a” betűs szavakat öleli fel. 2011-ben napvilágot látott a „b” betűs szavakat tartalmazó III. és IV. kötet. 2014-ben a „c–dézsmá” ábécérészt magában foglaló V. kötet hagyta el a nyomdát. A megjelent kötetek a magyar ábécébe rendezett szavak mintegy 15 százalékát fedik le. Így **A magyar nyelv nagyszótára** hozzávetőleg 25 kötetes lesz. Ha átlagosan háromévenként fogja elhagyni a nyomdát egy-egy újabb kötet, akkor a 25 kötetes szótár utolsó kötete 2075 körül fog megjelenni.

Egynyelvű szótárak közül hiányzik még a következő szótártípus: mind a mai napig nincs magyar tezaurusz, a magyar szókészletet korszerű felfogásban még senki sem rendezte fogalomkörökbe.

A magyar nyelv kétynyelvű nagyszótárai megújulva a nagy nyelvekre az 1990-es évek közepén jelentek meg. Vannak korszerű magyar–angol, magyar–német, magyar–francia nagyszótárpárjaink. Sajnos a kisebb nyelvekre, még ha azok Magyarország szomszédos országainak a nyelvei is, nincsenek nagyszótáraink. Hiányoznak a szlovák, a román, a horvát, a szerb, a szlovén és a cseh nyelvet nagyszótárakban feldolgozó korszerű művek.

A magyar szótárírók legtöbbször érzik felelősségét. A modern technika adta lehetőségeket kihasználva készítik korszerű szótáraikat. Sajnos a piaci viszonyok gyakran nem kedvezőek számukra. Az alig több mint 12–13 millió magyar anyanyelvű nem tudja vásárlásaival finanszírozni az igen nagy szellemi és anyagi befektetéseket igénylő hosszadalmas szótárszerkesztési munkálatokat. Ráadásul megtérülésüket veszélyeztetik az áruházláncokban tömegével kapható olcsó, silány minőségű szótárak és szótárutánzatok.

A magyar nyelv a legnagyobb hungarikum, ezért ápolnunk, védenünk kell. Feladatunk egyrésztől, hogy nyelvünk grammatikai rendszerét nyelvtanainkban időről időre mind pontosabban írjuk le. Tényleg másrésztől, hogy a nyelv alap építőelemeinek számító szavainkat korszerű módon, sok irányból újra és újra leltározzuk szótárakban. A kedvezőtlen piaci viszonyok miatt azonban a magyar szótárkiadásnak állami feladattá kell válnia. Ehhez az első biztató lépés egy lexikográfiai intézet megalapítása lenne.

Közmondások, szólások a Czuczor–Fogarasi-szótárban

A **Bölcs tanácsok** című szótár, mint alcíme is mutatja, 4000 különböző közmondást, szólást tartalmaz a nevezetes szótárból. A klasszikus Czuczor–Fogarasi-szótárt tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy gazdag tárháza a magyar közmondásoknak, szólásoknak is. A Czuczor–Fogarasi-szótárra elsősorban olyan szótárként gondolunk, amely szavakat értelmez és lát el eredetmagyarázatokkal. Szép számmal találunk benne azonban a szavaknál nagyobb lexikai egységeket, szókapcsolatokat, szólásokat és közmondásokat, amelyeket összefoglaló néven frazémáknak nevezünk. A szótár valamikori szerkesztői tudatosan jártak így el, az előszóban közreadták az anyag összeválogatásának elveit, amelyeket a következőképpen foglalhatunk össze:

1. a helyes szavak mellett a divatozó helytelen alkotású szavakat is fel kell venni a szótárba;
2. a klasszikus írók szavait tartalmaznia kell a gyűjteménynek;
3. a régen meggyökeresedett idegen szók nem maradhatnak ki;
4. a műszók [a szakszavak] közül föl kell venni azokat, melyek a köznyelvben forognak;
5. a tulajdonneveket, mint a szavak etimologizálását segítőkét, szerepeltetni kell a szótárban;
6. az új szókat, még ha helytelen alkotásúak is, fel kell venni;
7. az elavult és vidéki szavak közül azokat kell elhelyezni a szótárban, melyek nyelvünk történetére nézve fontosak;
8. a szóképzőket, a szóragokat nem lehet kihagyni a szótárból.

A Czuczor–Fogarasi-szótár szerkesztői világosan megfogalmazták, hogy a nyelvnek fontos és lényeges részét képezik a szavaknál nagyobb lexikai egységek, a szókapcsolatok, a szólások és a közmondások: „Van szó, mely értelmét csak összeköttetésben változtatja, az illet mind előhordani lehetetlen, a nevezetesbeket és divatosabbakat azonban, valamint *példabeszédeket*, és saját *szólásokat* is a maguk helyén elő kell adni, p. o. *végén csattan az ostor*, azaz, a dolgot a vége határozza meg” (I. kötet 6. oldal.). Felsorolják, hogy a korábbi szólások közmondás szótárák közül melyeket tekintik forrásuknak: „Példák is fognak az értelmezéshez adadni, *szokott mondatok és szólásformák, sőt példabeszédek is*: mikhez Kresznerics [Ferenc] és Dugonics [András] munkáiban bő anyagot találhatni” (I. kötet 11. oldal). Ugyanakkor rávilágítanak, hogy a szavak értelmezése mellett gondosan meg kell

határozni a szókapcsolatok, szólások, közmondások jelentését is: „Az »értelmező szótár« fogalmához tartozik, hogy a szók érteményét minél szabatosabban körülírva meghatározza. [...] különös figyelemmel lévén a közmondatokra, példabeszédekre, népdalokra, népmesékre, dajkanyelvre, melyekben bizonyos kifejezések és formák mintegy megcsontosulva változatlanul szállnak szájról szájra, korról korra által” (I. kötet 13. oldal).

Meg kell jegyeznünk, hogy a Czuczor–Fogarasi-szótár szerkesztői a *szólás* és a *közmondás* szakszavakat mai jelentésüknél elnagyoltabban értelmezték, keverték és egymással váltakozva használták a *szólásforma*, *példabeszéd*, *közmondat* és *közmondás* terminusokat.

Jelen kis szótár összeállítása során a Czuczor–Fogarasi-szótárból egyrészt kiírtuk a szótárban *km* (közmondás) jelzettel ellátott nyelvi adatokat, másrészt kigyűjtöttük azokat a szólásokat és közmondászerű nyelvi elemeket is, amelyek mellett nem volt *km* jelzet. A eredeti szótárban mintegy 3950 alkalommal szerepel a *km* jelzet. A **Bölcs tanácsok** című gyűjtemény 5200 frazémásort tartalmaz, 2547 címszó alá rendezve.

Egy-egy közmondást, szólást az eredeti szótárban a szerkesztők hajdan több szó alá is besoroltak. Például a *Minden botnak végén a feje* közmondás a következő három címszó alatt is megtalálható: *bot*, *minden*, *vége*.

Ugyanúgy a *Táncos leányból ritkán válik jámbor asszony* közmondás fellelhető a *jámbor*, a *leány* és a *táncos* címszavak alatt is. Ezen mi sem változtattunk, a jelen szótárban a legtöbb nyelvi elem többször is előfordul.

A Czuczor–Fogarasi-szótár szerkesztői egy-egy közmondást, szólást több alakváltozatban helyeztek el a szótárban, nem „normalizálták”, nem hozták egy alakra a hasonló frazémákat. Pl.:

Bocskorban keresni, csizmában költeni, válik becsületedre.

Bocskorban keresni, csizmában költeni.

Hét tél, hét nyár próbálja meg a házásokat.

Hét tél, hét nyár próbálja meg őket.

Megtalálta zsák a foltját, ecetes kanna a dugóját.

Megtalálta zsák a foltját, ecetes korsó a dugóját.

Sikamlik a titok, hol a poharak csúsznak.

Sikamlik a titok, hol csúsznak a poharak.

Sok szakács elsózza a levest.

Sok szakács elsózza az ételt.

Ezért is nehéz meghatározni, hogy végső soron hány egyedi közmondás, szólás szerepel is a hatkötetes munkában. Becslésünk szerint az 5200 előfordulást, az alakváltozatokat és a többszöri előfordulásokat is számolva 4050 egyedi közmondást, szólást tartalmaz a szótár.

A **Bölcs tanácsok** című szótárunkban legtöbbször megtartottuk a szótárban alkalmazott írásmódot, azonban a jobb olvashatóság és a könnyebb megértés érdekében közelítettük a közreadott anyag helyesírását a ma használatoshoz.

A közmondásokban, szólásokban található régies vagy ma már nem használatos szavak jelentését kerek zárójelben adjuk meg (= ...). Pl.:

Amely kutyát éri a kő, az rivvan (= menekül) el.

Fürge leány, mint a pereszlén (= az orsó része).

Kinek a kása megégette a száját, a tarhót (= joghurtszerű tejtermék) is fújja.

Szoknyája rázsa (= gyapjúszövet), köténye tafota (= selyemszövet).

✧ Össze nem illő dolgokról.

Tolongnak, mint az esztrengára (= fejősarokba) hajtott juhok.

Néhány esetben a Czuczor–Fogarasi-szótár vagylagos alakokat, szóvariációkat is közöl. Ezek közreadását egységesítettük, szögletes zárójel-párban helyeztük el [...]. Pl.:

A jó hírnek szeretik nyakát szegni [szakasztani].

A vízbe haló ember a nádhoz [szalmaszálhoz] is kapkod.

Késő az agg ebet szelídíteni [táncra tanítani].

Magas [vén] fa alatt jobb nyugodni.

Rágd meg előbb a szót, azután mondd [pökd] ki.

A hajdani szótár a közmondásokat, szólásokat legtöbbször nem értelmezi, azonban 450 esetben mégis ellátja jelentésmagyarázattal. A jelentésmagyarázatokat kiadványunk minden esetben átvette, és ✧ jellel indítva közli. Pl.:

Csillagot néz vacsorára. ✧ Azaz vacsorálás nincsen módjában, olyan szegény.

Hét tél, hét nyár megválasztja. ✧ Azaz eldönti, ha jó vagy rossz-e.

Jobb a magyar konyha a diákkonyhánál. ✧ Azaz a patikánál.

Nem egyszer úszta át ő már a Dunát. ✧ Azaz sok próbán ment keresztül.

Pokolban is megesik egyszer a vásár. ✧ Azaz mindenkire mosolyog egyszer a szerencse.

A Czuczor–Fogarasi-szótár a benne található közmondások, szólások forrását általában nem közli. Igen kevés alkalommal mégis feltüntet forrást, illetve az idegen (latin) nyelvi megfelelőt. Ezeket a kisszámú jelzéseket elhagytuk az egységesség érdekében.

Biztosak vagyunk benne, hogy a magyar szótárirodalom egyik legjelentősebb alkotásában található közmondások és szólások tanulmányozása sokak számára szerez örömet. Hasznos jelen szótárunk, mert a közmondásokban, szólásokban megfogalmazott évszázados bölcsességek, életvezetési tanácsok értékvesztett korunk emberének is útmutatóul szolgálnak. Másrészről a szólások és a közmondások napjainkig átszövik nyelvünket, így számunkra lelki-szellemi kapcsolatot teremtenek a régi korok magyarjaival. Kosztolányi Dezső szavaival: „A nyelv minden megnyilatkozása, a legegyszerűbb is, a szövevények szövevénye, az árnyalatok árnyalata, az emlékek emléke.”

Irodalom

BÁRDOSI VILMOS 2013. Histoire de la phraséographie hongroise. In Fábíán Zsuzsa (szerk.): *Hungarian lexicography II. Monolingual and special dictionaries*. 109–174.

FÁBIÁN ZSUZSA (szerk.) 2011. *Hungarian lexicography I. Bilingual dictionaries*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

FÁBIÁN ZSUZSA (szerk.) 2013. *Hungarian lexicography II. Monolingual and special dictionaries*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KISS GÁBOR 2011. A Czuczor–Fogarasi-szótár helye a magyar szótárirodalomban. *Életünk. Irodalmi, művészeti és kritikai folyóirat* XLIX/3–4: 84–90.

KISS GÁBOR 2012. A magyar lexikográfia újabb eredményei, hiányosságai és feladatai. *Magyar Nyelvőr* 136/4: 407–412.

KISS GÁBOR 2013. Hungarian Dictionaries of Synonyms. In Fábíán Zsuzsa (szerk.): *Hungarian lexicography II. Monolingual and special dictionaries*. 175–202.